

تطبیق جاهلیت اولی و مدرن در مسأله پوشش و زینت زنان در جامعه

مینا شیرازی^۱

چکیده:

جاهلیت را غلبه و حاکمیت نیروی شهوت و غضب انسانی بر محیط زندگی انسان تعریف کرده اند. جاهلیت به یک دوره مشخص یا به یک شرایط معین ختم نمی‌شود بلکه در هر دوره و زمانی حتی در اوج پیشرفت تکنولوژی و تمدن بشری هر زمان این افکار و اندیشه‌ها در جامعه بشری پیدا شود، دوران جاهلیت بار دیگر شروع می‌شود. عمده ترین ویژگی مشترک جاهلیت‌ها این است که ایمان واقعی به خداوند ندارند و این بزرگترین موضوعی است که باعث انحرافات بزرگ در جامعه خواهد شد. وجود هوی و هوس وجود طاغوت‌های زمان، سرازیر شدن در آب شهوات، بی‌پروایی زنان در جامعه، تأکید در برخواستنه‌های نابجا و ... از دیگر ماهیت‌های مشترک هستند. یکی از مباحث مهم به ویژه در تاریخ اسلام، بحث باورها و ارزش‌های زن در مسئله پوشش و زینت زنان در جامعه بوده است. در این راستا جاهلیت در مورد پوشش و زینت زنان نه تنها در برهه‌ای از تاریخ (قبل از اسلام) بلکه مقارن با آن بوده و به همین دلیل قرآن کریم آن عصر را عصر جاهلیت نام می‌دهد. هدف این مهم بررسی جاهلیت اولی و جاهلیت مدرن و تطبیق جاهلیت اولی و مدرن در مسئله پوشش و زینت زنان است. به این صورت نتایج و دستاوردهای یافته شده از این مهم این است که مسئله پوشش یکی از مسائل حیاتی در حفظ عفت و حیا در جامعه است. روش مقاله تحلیلی توصیفی است و مطالب صورت کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده اند. پرداختن به جاهلیت اولی و مدرن و تطبیق این دو مفهوم کمک شایانی به شناخت جاهلیت مدرن کرده و سبب آگاهی افراد از مضرات سوء پوشش نامناسب و زینت آشکار کردن در جامعه است.

کلید واژه: جاهلیت اولی، جاهلیت مدرن، پوشش زنان، زینت.

^۱ طلبه سطح ۲ مدرسه علمیه حضرت فاطمه محدثه (س) اصفهان

قرآن کریم روزگار عرب قبل از اسلام و متصل به ظهور اسلام را روزگار «جاهلیت» نامیده است. بنابراین عنوان جاهلیت به دوره ای از تاریخ عرب (حدود دو قرن) پیش از ظهور اسلام و بعثت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم که بت پرستی، جهل و خرافه گرایی از شاخصه های آشکار آن است، اطلاق می گردد. جاهلیت، به نوعی از ویژگی های اخلاقی، رفتاری و اعتقادی در آن دوره اطلاق شده است. یکی از آیات مرتبط با جاهلیت اولی، در خصوص پوشش زنان در جامعه است که خداوند متعال در آیه ۳۳ سوره مبارکه احزاب می فرماید: «وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى» «ای همسران پیامبر در خانه های خود بمانید و در میان جمعیت به صورتی که زنان در زمان جاهلیت آشکار می شدند ظاهر و آشکار نشوید.» همانطور که در گزارشات تاریخی آمده است زنان در دوران جاهلی روسری داشتند ولی لبه های روسری را پشت شانه می انداختند و در نتیجه گوش و گوشواره و مقداری از گردن و سینه عریان می ماند. خداوند در این آیه می فرماید: مانند آنها نباشید بلکه گردن و گوش و سر و سینه ی خود را بپوشانید. متأسفانه امروز هم در جامعه شاهد عدم رعایت پوشش اسلامی متناسب با موازین و دستورات دین مبین اسلامی هستیم. تعریف جاهلیت مدرن: جاهلیت مدرن و پیروان آن به دنبال حذف خدا از جامعه بشری و جایگزینی طاغوت و شیاطین به جای آن هستند. تعطیل شدن عقل و خرد در امور جامعه و جایگزین شدن حس و تجربه در زندگی انسان، از نمادهای بارز بازگشت جاهلیت به جامعه جهانی شمرده می شود. تحول در فطرت و سرشت انسانی و تغییر در هدف خلقت آدمی از دیگر اثرات مخرب و ویرانگر جاهلیت مدرن است در این مقاله بر آنیم که به بررسی جاهلیت اولی در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و تطبیق آن با جاهلیت مدرن در پوشش بانوان در جامعه امروز بپردازیم. هدف این مقاله پاسخگویی به این سوالات مهم است.

۱- جاهلیت اولی پوشش و زینت زنان چگونه بوده است ؟ ۲- در جاهلیت مدرن پوشش و زینت زنان چگونه است ؟

از آنجا که مساله پوشش یکی از مسائل حیاتی در حفظ عفت و حیا در جامعه و استحکام خانواده است، پرداختن به جاهلیت اولی و مدرن و تطبیق دو مفهوم، کمک شایانی به شناخت جاهلیت مدرن کرده و سبب آگاهی افراد از مضرات سو پوشش نامناسب و زینت آشکار کردن در جامعه، ترویج فرهنگ غیرت در مردان و احیای امر معروف و نهی از منکر است. همچنین عدم پرداختن به این مساله سبب عدم شناخت و گرفتار شدن به جاهلیت مدرن و پیامدهای سو آن است.

در مقاله «بررسی تطبیقی شاخصه های اخلاقی جاهلیت اولی با جاهلیت مدرن» از سکینه آخوند، سیده راضیه پورمحمدی و معصومه نجفی به مصادیق جاهلیت اولی و مدرن پرداخته و نتیجه گرفته است که جاهلیت از مفاسد

اخلاقی سرچشمه می‌گیرد. در کتاب جاهلیت قرن بیستم به قلم محمد قطب و ترجمه صدرالدین بلاغی روایتی نوظهور از جاهلیت در زمان حاضر ارائه شده است. در مقاله «پوشش زن جاهلی و امکان حجاب شرعی در عصر پیامبر (ص)» از محمد عشایری منفرد با ضمن سنجش امکانات عصر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم امکان رعایت حدود و حجاب شرعی در لزوم پوشاندن گردی صورت و دست‌ها را بررسی می‌نماید. در مقاله «شیوه های مبارزه قرآن با مظاهر اجتماعی جاهلیت مدرن در تعامل با زنان» از خدیجه عزیزاده مولف به بیان دستورات قرآنی مرتبط با حجاب پرداخته است. و همچنین مقاله وجوه اشتراک و تمایز جاهلیت اولی با جاهلیت مدرن نوشته حسنعلی تقی زاده دانشجوی کارشناسی ارشد تفسیر قرآن دانشکده مطالعات تطبیقی و مجید صادقی مزیدی استاد دانشگاه علوم قرآن حدیث دانشکده مطالعات تطبیقی شیراز، علی رغم تحقیقات صورت گرفته در زمینه جاهلیت اولی و مدرن و پوشش و حجاب، تاکنون پژوهشی به بررسی مستقیم موضوع یاد شده، نپرداخته است.

مفهوم شناسی جاهلیت

جاهلیت در لغت

جاهلیت در لغت مصدر جعلی یا اسم مصدر به معنای حالت نادانی است.^۱ پاره‌ای جهل در آیه (ولکنی أراکم قوما تجهلون) را به معنای عدم علم و معرفت تفسیر کرده‌اند.^۲

جاهلیت اولی در اصطلاح: در معنای اصطلاحی جاهلیت اولیه دوره تاریخی عرب و سال‌های قبل از اسلام اطلاق می‌شود که بار معنایی منفی می‌آورد و از تاریکی کینه نادانی و ... حکایت می‌کند.

جاهلیت اولی در لغت :

جاهلیت اولی جاهلیتی است که مقارن عصر پیامبر بوده و به طوری که در تواریخ آمده در آن موقع زنان حجاب درستی نداشته و دنباله ی روسری های خود را به پشت سر می انداختند به طوری که گلو وقسمتی از سینه و گردن بند و گوشواره های آنها نمایان بود و به این ترتیب قرآن کریم، همسران پیامبر را از این گونه اعمال باز داشت.

^۱ دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۵، ص ۷۴۶۰

^۲ طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۱۰، ص ۲۰۸

جاهلیت پیش از اسلام است یعنی از دوره حضرت آدم تا عیسی. وانگهی جاهلیت پیش از اسلام بدان سبب جاهلیت اولی ' نامیده شده که پس از ظهور اسلام نیز نوعی اخلاق جاهلی در جامعه مسلمانان وجود داشت، چنانکه در برخی احادیث و اخبار به این نکته اشاره شده است.^۱

جاهلیت مدرن در لغت و اصطلاح:

مدرن در اصل به معنای تازه و تازگی است اما امروزه بیشتر به چیز جدیدی که نوآوری را با خود همراه داشته باشد مترقی و پیشرفته باشد اطلاق می شود بنابراین مقصود از جاهلیت مدرن پیشرفت حاکم شدن صفات و روحیات هست که انسان را از خدامحوری دور کرده و به خودمحوری می کشاند به تعبیر قرآن انسان را از روشنای دور نموده و به گمراهی و تاریکی می کشاند امروز بشریت خیلی بیشتر از گذشته در ظلمات جاهلیت گرفتار است (یخرجهم من الظلمات الی النور)^۲

واژه مدرن به معنی شکل و صورت فرهنگی و اجتماعی خاصی می باشد که اولاً از جهت تاریخی، امر جدید و تازه ای است و ثانیاً هر آنچه را که مبتنی بر سنت و دین می باشد کنار زده و تنها عقل ابزاری جدای از وحی را پذیرفته است و بدین جهت کاملاً از آداب و سنن قدیمی، امور وحیانی و دینی، سحر و جادو و خرافه و... بریده شده است قدیمی یا جدیدی بودن یک اندیشه یا رفتار دلالت بر مدرن بودن یا عدم آن ندارد بلکه ملاک مدرن بودن، بریدگی از هر چه غیر انسان است - مانند خدا و دین و سنت های دیگر - و محور قرار دادن انسان و امیال او می باشد. و در یک کلام، دنیای مدرن یعنی اعتقاد و باور به علم و عقل آدمی به جای اعتقاد به حقیقت وحی و خداوند.^۴

لذا اسلام در همین دوران ظهور کرد و بخشی از رسالت حضرت محمد سلام الله علیه و آله و سلم به مبارزه اندیشه های عرب جاهلی پرداخت که بیشترین چالش ها را با حامیان فرهنگ جاهلیت داشته و بسیاری از آیات قرآن به طور آشکارا ناظر به تفکرات آن دوره بوده و اندیشه های آنان را به نقد کشانده و محکوم کرده است. در قرآن کریم چهار نوع از ابعاد جاهلیت مورد توجه قرار گرفته است که ما با توجه به عنوان تطبیق جاهلیت اولی و مدرن در مسئله پوشش و زینت زنان در جامعه به مورد سوم که تبرج الجاهلیة^۵ و قرن فی بیوتکنولا تبرجن تبرج

^۱ طبری، تفسیر جامع البیان، ج ۲۰، ص ۲۶۰

^۲ ۲۵۷ بقره

^۳ میرزایی، جاهلیت مدرن از نگاه آیات و روایات، ص ۸

^۴ خوسه ارتگای گاست، انسان و بحران، ص ۲۶

^۵ احزاب ۳۳

الجاهله الأولى بی پروایی زنان در جامعه و زینت دادن برای مردان اجنبی می باشد می پردازیم. خداوند در آیه ۳۳ سوره احزاب، خطاب به شماری از همسران حضرت محمد (ص) می فرماید «لَا تَبْرَجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى» «و همچون دوران جاهلیت نخستین (در میان مردم) ظاهر نشوید». شماری از نظر مفسران قرآن کریم معتقدند که عبارت «جاهلیت الاولى» به جاهلیت دوره پیش از پیامبر اشاره می کند.

مساله پوشش و زینت در جاهلیت گذشته:

اعراب جاهلی تا پیش از اسلام آوردن آداب و رسومی داشتند که در آیه ۳۳ سوره احزاب به یکی از آنها که «تبرج» نام دارد اشاره شده است. دربارهٔ معنای تبرج باید گفت که زنان دوره جاهلیت در سرزمین حجاز حجاب خود را به درستی رعایت نمی کردند و دنباله روسری های خود را به پشت سرشان می انداختند به شکلی که گلو و بخشی از سینه و گردن بند و گوشواره هایشان قابل مشاهده بود. خداوند در این آیه به همسران پیامبر دستور می دهد که مثل زنان دوره جاهلیت رفتار نکنند

۱،۱ - تبرج در جاهلیت اولیه :

مقنعه و روسری از پوششهای زنان، در دوره جاهلیت بود.

وقل للمؤمنات يغضضن من ابصرهن ويحفظن فروجهن ولا يبدين زينتهن الا ما ظهر منها وليضربن بخمرهن على جيوبهن ولا يبدين زينتهن الا لبعولتهن او ءابائهن او ءاباء بعولتهن... «و به آنان با ایمان بگو چشمهای خود را (از نگاه هوس آلود) فروگیرند، و دامن خویش را حفظ کنند و زینت خود را- جز آن مقدار که نمایان است- آشکار نمایند و (اطراف) روسری های خود را بر سینه خود افکنند (تا گردن و سینه با آن پوشانده شود)، و زینت خود را آشکار ن سازند مگر برای شوهرانشان، یا پدرانشان، یا پدر شوهرانشان، یا پسرانشان، یا پسران همسرانشان، یا برادرانشان، یا پسران برادرانشان، یا پسران خواهرانشان، یا زنان هم کیششان، یا بردگانشان (کنیزانشان)، یا افراد سفیه که تمایلی به زن ندارند، یا کودکانی که از امور جنسی مربوط به زنان آگاه نیستند و هنگام راه رفتن پاهای خود را به زمین نزنند تا زینت پنهانیشان دانسته شود (و صدای خلخال که برپا دارند به گوش رسد). و همگی بسوی خدا بازگردیدای مؤمنان، تا رستگار شوید.^۱

کلمه "خمر" به دو ضمه- جمع خمار است، و "خمار" آن جامه ای است که زن سر خود را با آن می پیچد، و زاید آن را به سینه اش آویزان می کند. و کلمه "جیوب" جمع جیب- به فتح جیم و سکون یاء است که معنایش

^۱ نور ۳۱

«(در چنین شرایطی) خداوند رحمان معصیت می‌شد و شیطان یاری می‌گردید و ایمان، بدون یار و یاور مانده بود. ارکان ایمان فرو ریخته و نشانه‌های آن ناشناخته مانده و طرق آن ویران و شاهراه‌هایش ناپیدا بود. مردم پیروی شیطان می‌کردند و در مسیر خواسته‌های او گام برمی‌داشتند. در آشخور شیطان وارد شده و به وسیله آنها (مردمی که در دام شیطان گرفتار بودند) نشانه‌های او آشکار و پرچم وی به اهتزاز درآمده بود.^۱

«این در حالی بود که مردم در فتنه‌هایی گرفتار بودند که با پای خویش آنان را لگدمال نموده و با سُم خود، آنها را له نموده بود (و همچنان این هیولای فتنه) بر روی پای خود ایستاده بود. به همین دلیل آنها در میان فتنه‌ها گم گشته و سرگردان و جاهل و فریب خورده بودند (و اینها همه در حالی بود که مردم آن زمان) در کنار بهترین خانه (خانه خدا) زندگی داشتند (ولی) با همسایگانی که بدترین همسایگان بودند؛ خوابشان بی خوابی و سرمه چشم‌هایشان اشکها بود. در سرزمینی که دانشمندش به حکم اجبار، لب فرو بسته و جاهلش گرمی بود.»^۲

در حالی که اعراب دوره جاهلی به علت فقدان علم و عدم پایبندی به احکام الهی، گرفتار اعتقادات و رفتارهایی شرم آور شده بودند، انسان‌های امروزی با ادعای داشتن علم و دانش و اخلاق هر لحظه بیشتر و بیشتر در گناه و فساد غرق می‌شوند. هر چند انسان قرن بیست و یکم توانسته‌است به اوج علم و دانش برسد اما به دلیل روی گردانی از معنویات و احکام الهی هر روز گمراه تر می‌شود و در باتلاق جاهلیت مدرن غرق می‌گردد.^۳

حضرت امام علی (ع) درباره جاهلیت مدرن می‌فرماید: «يَأْتِي عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ لَا يَبْقَى فِيهِمْ مِنَ الْقُرْآنِ إِلَّا رَسْمُهُ وَ مِنَ الْإِسْلَامِ إِلَّا اسْمُهُ؛ وَ مَسَاجِدُهُمْ يَوْمُئِذٍ غَامِرَةٌ مِنَ الْبِنَاءِ، خَرَابٌ مِنَ الْهُدَى، سَكَّانُهَا وَ عَمَارُهَا شَرُّ أَهْلِ الْأَرْضِ؛ مِنْهُمْ تَخْرُجُ الْفِتْنَةُ، وَ إِلَيْهِمْ تَأْوِي الْخَطِيئَةُ، يَرُدُّونَ مَنْ شَدَّ عَنْهَا فِيهَا، وَ يَسُوقُونَ مَنْ تَأَخَّرَ عَنْهَا إِلَيْهَا»

«روزگاری بر مردم فرا می‌رسد که در میان آنها از قرآن چیزی جز خطوطش و از اسلام جز نامش باقی نخواهد ماند، مساجد آنها در آن زمان از جهت بنا آباد و محکم ولی از جهت هدایت خراب و ویران است، ساکنان آن مساجد و آبادکنندگان بدترین مردم روی زمین اند، فتنه و فساد از آنها برمی‌خیزد و خطاها به آنها بازمی‌گردد، آن کس که در آن زمان از فتنه‌ها کناره‌گیری کند او را (به اجبار) به آن بازمی‌گردانند و هر کسی که از آن جا وامانده است به سوی آن سوقش می‌دهند.»

^۱ مکارم شیرازی، پیام امام امیر المومنین علیه السلام، ج ۱، خطبه دوم نهج البلاغه ۲۸۱-۲۹۵

^۲ همان

^۳ همان

^۴ نهج البلاغه، حکمت ۳۶۹

اگر اعراب جاهلی بر سر هیچ و پوچ درگیری‌های قبیله‌ای و خونریزی به راه می‌انداختند، انسان‌های دوره جاهلیت مدرن به سبب حرص و تکبری که دارند بهانه تراشی کرده و به جان هم می‌افتند و با استفاده از علم خود در لحظه‌ای میلیون‌ها انسان را می‌کشند.

همان‌طور که در جاهلیت پیش از اسلام اعراب دچار تعصبات قومی و قبیله‌ای کور بودند، در دوره جاهلیت مدرن نیز عده‌ای خود را نسبت به سایرین برتر می‌بینند و ملت خود را نسبت به ملت‌های فقیر شایسته‌تر می‌دانند و با آن ملت‌ها همچون انسان‌های درجه دو برخورد می‌کنند.

اگر زنان اعراب جاهلی گردن و گردنبند و گوش و گوشواره‌هایشان نمایان بود، در زمان جاهلیت مدرن انسان مدرن به بهانه‌های گوناگون به دنبال برهنگی حداکثری است.

رهبر معظم انقلاب درباره جوامع غرب می‌فرماید آنها با چه چیز زن مسلمان بیشتر دشمنند؟ با حجاب او. آنها با چادر و حجاب صحیح و متقن شما از همه چیز بیشتر دشمنند. چرا؟ چون فرهنگ آنها این را قبول ندارد. اروپایی‌ها این‌طورند؛ آنها می‌گویند هرچه را که ما فهمیده‌ایم، دنیا باید از ما تقلید کند! مایلند که جاهلیت خودشان را بر معرفت عالم غلبه بدهند. آنها می‌خواهند زن به سبک اروپایی را در جامعه رواج بدهند؛ که عبارت است از سبک مد و مصرف و آرایش در انظار عموم و ملعبه قرار دادن مسائل جنسی بین دو جنس؛ می‌خواهند این چیزها را به وسیله‌ی زنان رواج بدهند. هر جا با این هدفگیری غریبه‌ها مخالفت بشود، فریادشان بلند می‌شود! اینها کم‌طاقت هم هستند! همین مدعیان غربی، کمترین مخالفتی را با مبانی پذیرفته‌ی خودشان تحمل نمی‌کنند.

همه جای دنیا را هم توانسته‌اند تحت تأثیر قرار بدهند؛ مگر محیط‌های اسلامی واقعی را. شما اگر به دنیای فقیر آفریقا و امریکای لاتین و شرق آسیا و هر جا که جوامعی هستند، مراجعه کنید، خواهید دید که آن‌جا هم توانسته‌اند همان الگوهای خودشان - همان‌طور آرایش کردن، همان‌طور مصرف کردن و همان‌طور ملعبه شدن زن - را رواج بدهند. تنها جایی که تیر آنها به نشان نخورد، محیط‌های اسلامی است، و مظهر آنها جامعه‌ی بزرگ جمهوری اسلامی است؛ لذا بشدت با این مبارزه می‌کنند.

امروز شما زنان، سنگربان ارزشهای اسلامی در مقابل وضع جاهلی دنیای غرب هستید. شما هستید که دارید از این حصار مستحکم فرهنگ اسلامی محافظت می‌کنید. در علم، در فرهنگ، در سیاست و در همه چیز، زن باید

پرورش اسلامی پیدا کند؛ در میدانهای اجتماعی و اقتصادی و سیاسی و همه جا برود و پیشتاز باشد؛ اما در مسائل شهوانی و جنسی، ملعبه‌ی دست این و آن نشود؛ این حرف ماست^۱

نتیجه گیری

نتیجه گیری : با توجه به مطالب گفته شده این نتایج حاصل میشود که خداوند پیامبر را وقتی که همه اقشار جامعه را به خصوص زن‌ها را غفلت در بر گرفته بود مبعوث کرد و در این زمان ظهور اسلام جاهلیت را از بین برد و حقیقت را آشکار کرد که زن و مرد با هم مساوی هستند و هر دوی آنها بر اساس اعمالشان و تقوایشان پاداش و کیفر داده می‌شوند . در زمان جاهلیت برای زن جایگاه خاصی وجود نداشت و او را مانند خانه و غذا و اشیا می‌دانستند که جزء لوازم زندگی می‌دانستند. با نازل شدن آیه ۳۱ سوره نور جاهلیت زنان را بر کنار نمود و در این آیه گفته شد که زنان روسری هایشان را بر روی سینه و گریبان خود بپوشانند. زنان امروز الگویی مانند حضرت زینب (ع) و حضرت فاطمه (ص) می‌خواهند همان طور که قرآن کریم زنانی را الگو معرفی کرده است که بعضی از آنان را ممدوح و بعضی دیگر را مذموم خوانده است الگوی ما حضرت فاطمه (ص) و حضرت زینب باشد. زنان با رعایت حجاب و عفاف و پوشش کامل و داشتن رفتاری به دور از خودآرایی و خود نمایی می‌توانند آرامش و آسایش و امنیت خود، خانواده و جامعه را به ارمغان بیاورند و از گسیختگی بنیان خانواده جلوگیری کنند و مانع بسیاری از فتنه‌ها که ریشه در عدم رعایت و حفظ حریم عفاف دارد، گردند.

در حالی که اعراب دوره جاهلی به علت فقدان علم و عدم پایبندی به احکام الهی، گرفتار اعتقادات و رفتارهایی شرم آور شده بودند، انسان‌های امروزی با ادعای داشتن علم و دانش و اخلاق هر لحظه بیشتر و بیشتر در گناه و فساد غرق می‌شوند. هر چند انسان قرن بیست و یکم توانسته است به اوج علم و دانش برسد اما به دلیل روی گردانی از معنویات و احکام الهی هر روز گمراه تر می‌شود و در باتلاق جاهلیت مدرن غرق می‌گردد.

^۱ بیانات رهبر در دیدار جمعی از برستاران ۸،۲۲، ۱۳۷۰

منابع:

*قران کریم

*نهج البلاغه

الف) منابع فارسی

۱-دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران روزنه، ج ۵، ۱۳۷۵

۲- تونه ای، مجتبی، موعود نامه، فرهنگ الفبایی مهدویت، میراث ماندگار، ۱۳۸۹

۳-سلیمان، کامل، مترجم: علی اکبر مهدی پور، روزگار رهایی، افق، ۱۳۸۶

۴-طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، انتشارات علامه طباطبایی، ج ۱۰، ۱۳۶۷

۵-_____، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه موسوی همدانی، ج ۱۵، بی تا

۶-مطهری، مرتضی، مجموعه اثار، صدرا، ۱۳۹۰

۷-مکارم شیرازی، ناصر، پیام امام امیرالمومنین علیه السلام، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵

ب) کتب عربی

۱-انصاری، فاضل، العبودیه الرق المرأة، بی نا، بی تا

۲- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، کتابچی، ۱۳۸۶

۳- زحیلی، وهبة بن مصطفى، التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعة و المنهج، دار الفكر المعاصر، ج ۳۰، ۱۴۱۸

ه

۴- طبرسی، فضل بن حسین، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ناصر خسرو، چ ۸، ۱۳۸۴

۵-طبرسی، فضل بن حسین، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، دار المترفه، ج ۸، چ ۲، ۱۴۰۸ ق

۶- _____، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، مرتضوی، المكتبة المرتضوية لا حياء الآثار الجعفرية، ج ۹، بی تا

۷- طوسی، محمد بن حسن، مصحح: حسن الموسوی خراسان، تهذیب الاحکام، دار الكتاب الاسلامیه، ج ۶، ۱۴۰۷ ه ق

۸- فیض کاشانی، محمد محسن، تفسیر الصافی، مكتبة الصدر، چ ۲، ۱۳۷۳ ش

۹- قرشی، سید علی اکبر، تفسیر احسن الحديث، بنیاد بعثت، ۱۳۵۶ ش

۱۰- قرائتی، محسن، تفسیر نور، موسسه فرهنگی درس هایی از قرآن، چ ۱۰، ۱۳۸۳

۱۱- مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، دار احیاء التراث العربی، بی تا

(ج) مقالات

علیزاده، خدیجه، شیوه های مبارزه قرآن با مظاهر اجتماعی جاهلیت مدرن در تعامل با زنان، هفتمین کنفرانس بین المللی علوم اسلامی، پژوهش های دینی و حقوق، ۱۴۰۱